

idézés itt legkevésbé sem öncélú, sőt kettős funkciót tölt be: azt is jellemzi, akinek a művéből származik, és azt is, aki a maga művébe (és életébe) beépíti.

Amikor a Krammer idézte szövegrészben ilyen bejegyzést találunk: „a kiemelés tőlem“, biztosak lehetünk benne, hogy a kiemelt vallomás az ő magatartását is szemlélteti. „A szelíd törvényt igyekezzünk észrevenni, amely az emberi életet irányítja“ — olvassuk kiemelten; majd a részletezés következik, s ennek is minden szava vonatkozhat Krammer cselekvésére, annak idején Érsekújvárt, most pedig Budapestet: „Az igazságosság törvénye, az erkölcsiség törvénye, az a törvény, amely azt akarja, hogy tisztelve és becsülve veszélytelenül mindenki megállhasson a másik ember mellett, hogy magasabb szintű emberi élete lehessen, megszerezhesse embertársainak szeretetét és csodálatát, hogy úgy óvják, mint valami kincset, mert hiszen minden ember az összes többi számára kincs; ez a törvény mindenütt ott van, ahol emberek emberek mellett élnek, és megmutatkozik, ha emberek emberekre hatnak.“

A szelídség törvényét azonban könnyebb írásba foglalni, mint az életbe átvinni; egyébként is mindig mindent könnyebb megfogalmazni, mint megvalósítani. Krammer Jenő fő érdeme a megvalósítás: azért hatott oly mélyen tanítványaira és általában mindenkire, akivel kapcsolatba hozta az életet, mert a legnehezebb helyzetekben is egyszerűen és természetesen tudott hű maradni az egyéniségét alapvetően meghatározó szellemi és erkölcsi magatartáshoz.

Későbbi tanítványai mesélték, hogy amikor meghalt a felesége, s ő egyedül maradt két kislival, az osztályok együttérző kíváncsisággal várták, miként viselkedik majd az órákon. Ám mekkora volt csodálkozásuk, amidőn látták, hogy ugyanaz a tanár-egyéniég ugyanúgy tanítja őket, aki és ahogy azelőtt tanította; csak az óra befejeztével, a tanteremből távozva, esett vissza fájdalmába. A tanulók előtt sokáig volt titokzatos e viselkedés; még évek múltán is beszéltek róla.

Pedig megint a Krammerre és általában az igaz emberekre lényegileg jellemző szeméremről volt szó itt is, ekkor is, miként később, amikor egymás után haltak meg szeretett unokái (mert őt aztán igazán nem kímélte a sors), s mégis — külsőleg — ugyanúgy dolgozott, mint előbb. A fájdalom ugyanis egyéni ügy; az örömet esetleg megoszthatjuk embertársainkkal, de a fájdalommal, miként a halállal is, egyedül kell szembenéznünk. „Az ember mindig egyedül hal meg“ — írta Pascal —, s ugyanez érvényes a fájdalomra is: az ember mindig egyedül szenved. S aki tapintatos, a fájdalmát nem fitogtatja mások előtt.

Ember: e büszkén hangzó szó mily sok lehetőséget jelez! Kinek sikerült mindezt megvalósítania? A mi tájainkon leginkább Krammer Jenőnek.

Rákos Péter

lírai őrjárat

(Márai Sándor hetvenéves)

Itt az ürügy, keresve sem találhatnák jobbat: az író, városom szülőtte, kinek jelentőségét, így vagy úgy, senki sem kicsinyelheti, hetvenéves. Itt az ürügy emlékezni, mérlegelni, szembenézni a világgal, a korrallal, az ünnepelttel, önmagunkkal. Mintha kellene ürügy; mintha az efféle szembenézéseket, s éppen ezt a szembenézést nem sürgetnék amúgy is egyre követelőbben az évek során feltornyosult történelmi tapasztalatok, de még inkább az öregedés csalhatatlan tüneteként csöstül ránk zúduló nosztalgiaik.

E nosztalgiaiknak talán legerősebbike a város, a Város, melyben az író idestova harminc esztendeje sétára, „őrjáratra“ indult (a napnyugati után egy hazaira), hogy

felkeresse ifjúsága emlékezetes helyeit. A séta mindegyik stációja megannyi reflexiót sugallt Márainak, de a képzetek csapongása nem volt rendszer híján: az író keresett valamit, élete értelmét, mi több, „*élete elvesztett értelmét*“ (Kassai őrjárat, 52). Ellenállhatatlan a kísértés, hogy elfogadjam, megőrizzem ezt a keretet, s gondolatban, az ő akkori nyomán haladva, újra végigjárjam a várost, ahol, igaz, sok minden megváltozott, de mégis azonos önmagával, mégis alkalmas rá, hogy „*a forrás fölé hajolva*“ (uo.) folytassuk a keresést, azonosnak tudva önmagunkat is önmagunkkal.

Közhely számba megy, hogy életünk legelhatározóbb élményei a legkorábbiak; Móricz Zsigmond ezt úgy fogalmazta meg, hogy csak az a számított, ami tízéves korunkig történik velünk. Márai mindenesetre úgy érezte negyvenéves korában is, hogy a város „*legmélyebb tartalma*“, „*egyedüli valósága*“ életének, „*az egyetlen dolog, amelyhez személyes köze van a világon*“ (Kassai őrjárat, 22). Ismerte itt a kövezetet, a város levegőjének ízét és illatát. „*E városban másképp járok az utcákon, nyugodtabban, mintha őna és rejtene itt valami, ma is, mikor ház, bútor és család nem várnak már sehol.*“ (Kassai őrjárat, 56) Ismerős, nekem is, „*az ifjúkor hagyományos nyugtalansága, édes vad boldogtalansága*“, mely Márai emlékezetében örökre Kassához fűződik. Az őrjárat kezdetén Európa-szállóbeli szobája ablakát a „*liget*“ gesztenyefára nyithatta. Neki is, mint sokunknak, ezek adtak „*kedvet, tusát*“, ezek voltak az ifjúság; nekem ezenfelül, néhány kőhajításnyira onnan, egy Malomárok-parti ház lilán és fehérén virító orgonabokrai. (Márai Hernádot ír, így mondtuk mi is gyerekkorunkban, pedig az csak a Malomárok.) Annyi „*honos szót*“, annyi személyes emlék rajzik itt elő, hogy félek: valóban ürügynek fog látszani, ami pedig célom, hogy az egykori őrjárat újrafelvételével adózzam a jubilánsnak.

A város tehát Márai eredendő élménye, s hamarjában nem is tudom, van-e urbánusabb írója, öntudatosabb polgára a magyar irodalomnak Márainál, de a kategória túl tág: el kell tűnődni rajta, milyenfajta urbánusság, miféle polgáriság az, amely Márait útnak indította. Közben azonban már kiléptem az Európa-szálló kapuján, melőzőm előbb jobbfelől a Jakab-palotát, majd balfelől a régi bástyát, s útnban Pacsonovszki tanár úr időtlen tornaterme s a titokzatos Mária-udvar felé, elhaladok az említett ház előtt is, ahol életem legfontosabb tizennégy esztendején át lubickoltam a családi élet egyszerű és megismételhetetlen melegében. Igen, a család. A polgár Márai számára a polgáriság mint alapélmény a tenger egy cseppjeként a családban ölt testet. Nem hába hagyott Máraiban bevallottan és kimutathatóan mély nyomokat Franz Kafka olvasása. Műveiben a családi élet köznapi megnyilatkozásai is rejtett mélyebb értelmet és távlatot kapnak, sejtelmesen misztikusát vagy nagyvonalúan metafizikusát: így a *Féltékenyekben* az apa és a város betegségének és haldoklásának titokzatos fiziológiai összefüggése, jelképes párhuzamossága, másutt pedig a Máraira olyannyira jellemző „*polgári epikureizmus*“, melynek kézzelfogható részletei, „*frivol emlékei mögött magasabbrendű mítosz árnyalakjai is derengenek*“ (Napnyugati őrjárat, 25). Mert Márai elsődlegesen és jellegzetesen szellemi magatartása a polgári életforma anyagi kultúrájához kapcsolódik, ahogyan a családon keresztül részesedett benne. A család a bőség, az oltalom, a meleg, a fény: de félreértés volna egyszerűen és egyértelműen polgári jómódról beszélni, mert e kifejezés mögött valamiféle serénykedést, sőt talán vállalkozó kedvet, felfelé törekvést, sőt talán törtetést gyanítunk. Márpedig az az életstílus, amely Márait megbabonázta, s melyben később is mindig a magáéra ismert, valami önként vállalt korlátok mögött megbúvó, konzervatív színezetű, fejlődést nem igénylő magyar „*végvári*“ patriciusi életforma, melynél különbet, vallja, később a világban sem talált. Alkalmasint hasonlót sem.

Gimnazista koromban, amikor a népi-urbánus ellentét lángjai éppen a legmagasabbra csaptak, gyakran találkoztam azzal, hogy az urbánusokra, köztük nem utolsósorban Márai híveire s órá magára is a sznobság bélyegét sütötték. Dohogva és elégedetlenül olvastam mindannyiszor ezt a vádat, melyet igaztalannak éreztem, érzek ma is. De van a szónak egy másik, be nem vett, jóllehet a szó etimológiájához kapcsolódó lehetséges értelme: sznob tudtommal annyi, mint „*sine nobilitate*“, nem nemes származású egyén; a rövidítés tehát elsősorban tényt állapít meg, de olyan korban és környezetben, ahol ezt a tényt valaminek a hiánya fejezi ki. A Márai gloriifikálta polgár tudomásul veszi ezt a hiányt, ám nem idomul gerinctelenül az ősbib kaszthoz, melynek árnyékában kifejlődött, hanem ösztéckélve érzi magát, hogy megalkosson, a maga képére, egy másfajta, különleges polgári nobilitást. „*Emlékezni, köszönni, jelelni*

egy pohár bort, kezét csókolni, kézbevenni és megnézni egy régi könyv kötését...“, „egy-egy meghajlás, köszönés, előkelő mozdulat“ (Féltékenyek, II. 84 és 293) — ilyen és hasonló megnyilatkozások ennek az inkább művészi, mint társadalmi indíttatású nobilitásnak az ismérvei, ez a kassai polgár eszménye, ahogyan Márai látta, hiszen nemcsak polgár akart lenni, ő ebben a városban akart polgár lenni.

De úgy alakult, hogy elment, vagy talán el is kellett mennie a Városból, s szellemi vándorútja, akárcsak az őseként emlegetett Beszédes Róberté, szükségképpen és predesztináltan nyugat felé vezetett. Miként a kassai polgár és kőfaragó János mester is azzal bocsátotta el vándorútra a fiát — a dráma első szavaival — hogy „mindig nyugatra menj“, s mint, lám, elérvén a Csermelyt, nekünk is nyugat felé fordul képzeletbeli utunk. (A Csermelyről szólva természetesen nem a patakot értem, hanem a villamos végállomását, mely gyermekkoromban a család végállomása is volt: akkoriban mintha még kevésbé lett volna divatban a turistáskodás, kényelmesebbek voltak a meglett emberek: beérték kirándulásuk végcéljául a Bărănya vendéglővel vagy a végállomási sörözővel, a „kioszkkal“, beleértve az elmaradhatatlan cigányzenét és körözöttet. Nyugatra, kalandra, a Bankó vagy az Üdülő felé inkább csak a fiatalabbja merészkedett, az Eprestedő, az Ottilia, a Lajos-menház legalábbis a mi családunkban egzotikus tájakat jelentett.) Olyan messzire szakadt s olyan magasra emelkedett Márai, hogy a várost már csak madártávlatból látta (mint amikor az őrájára érkező repülőgépen keringett fölötte). Alapélményeit a nyugati kultúra szűrőjén bocsátotta keresztül, hiszen „az ember... egyértelmű az occidentális civilizáció emberével“ (Kassai őrárat, 39). Ifjonti tapogatózások, nekibuzdulások után hangjára talált az a Márai, aki a polgári humanitás magaslatáról s a magaslathoz méltó stiláris szinten, nemes veretű mondatokban, mértékletes pátozzsal hirdette megtámadhatatlan eszményeit. Az „akmé“, mármint ennek az irodalmi köztudatban domináló Márai-magatartásnak az akméja, azt hiszem, a század negyedik évtizedére tehető. Nagyon is világosan körvonalazható magatartás ez a mindent elöntő vadság, barbárság áradatában: visszapillantva, egyebek közt, erre a korszakra, mindenesetre elégtétellel tartozunk Márainak valahányan, akik olykor, ha megfontolást érdemlő szempontokból is, de túl sommásan tudtak kevesellni. És mégis... Sohasem fogja megérteni ezt a kort és ezt a nemzedéket a maga teljességében, aki nem mint gyötrő alternatívát élte meg önmagában a kétféle magatartást: a társadalom és politika zajlásától visszariadó humanista és esztéta gögös tisztakezűségét a velejáró dermesztő tanácsstalansággal és megalázó tehetetlenséggel, s másrészt a forgatagban elkeveredő, benne ágáló, formanyelvéhez alkalmazkodni kényszerülő reformátorattitűdöt, a szükségképpen hozzátapadó kompromisszumokkal, de egy világmegváltó aktivitás önrizetével. Kétféle magatartás. Tűz és víz? Egyek kellett volna, hogy legyenek az erkölcsben, mégsem békültek össze soha. Sohasem lett volna szabad ítélkezni felettük, és mégis: mindmáig újra meg újra válsztani kell.

A tetőre érkezett Márai mint irodalmi és irodalomtörténeti jelenség rengeteg elmélkedést és vitát váltott ki, s az összképet máig is inkább csak sejteni tudjuk, mint megfogalmazni. Kézikönyvek kimondott és ki nem mondott formulái arra csábítanak, hogy a par excellence távrolról sem „nyugatos“ Márainak valahol Babits vagy Kosztolányi közelségében jelöljünk helyet, de persze a nemzedéki választóvonal iránti teljes respektussal. Menjünk azonban még tovább. Az esztéta ösztönös elzárkózása, felülemelkedése a társadalom ezernyi praktikus gondján-bán, elméleti igénye az elkötelezetlenségre (pontosabban: függetlenségre): mindezt elfogadnám babitsi alkatnak, már csak azért is, mert hiszen Márainál sem volt ez több valóra váltatlan elméleti igénynél — de mégsem azonosíthatnám azzal a drámai gesztussal, amely a csirkeház mellett töprenkedő, önmagával viaskodó Babitsot jellemzi; akkor már inkább a Kosztolányi fölényes, szinte gátlástalan biztonságára emlékeztem, amely idegenkedik minden elvont általánosságtól, inkább a részletekbe menekül, s szívesebben vállalkozik valamely írói program megvalósítására, mint hangoztatására. A „második nemzedék“-hez tartozó Márai amúgy is az esszéizmus felé való átmenet jellegzetes képviselője, s ezzel nem azt akarom mondani, hogy kevésbé szépíró, mint két óriási elődje, hanem azt, hogy az irodalom, melyet művel, alapjában sokkalta reflexivebb, leszűrebb, másodlagosabb, mint amazoké. Másrészt a szociológiai címkékkel dolgozó irodalomtörténetírás — nemcsak a marxista — a Nyugatot, s benne természetesen Babitsot és Kosztolányit, habozás nélkül polgári irodalomnak minősíti, holott az igazság az, hogy

Babits és Kosztolányi inkább csak a polgári irodalom értelmiségi szárnya (amint például Németh László és Illyés Gyula a népi irodalom értelmiségi szárnya), de életművük sokkal átfogóbb annál, semmint polgári osztálytartalmúnak kiálthatnánk ki. Márai ellenben, s ez majdnem döntő különbség, tudatosan polgári életszemléletű író. Lehet, hogy mint Babits, Márai is felfedezésnek érezhette a népi írók szociográfiai, falukutató irodalmát, de a polgári életformát teljes életközelségből élte és szemlélte. Műveiben a polgárság „éidoszának” nemcsak misztikáját, szimbolikáját, líráját, metafizikáját lehet fellelni, hanem egy „polgárkutató” szociográfia körvonalait is. Voltaképpen még a nagy népi hullám beköszöntése előtt, elannyira, hogy már csak stilometriai ismérvek alapján is összefüggéseket kell gyanítanom az 1934-ben kiadott *Egy polgár vallomása* és az 1936-ban megjelent *Puszták népe* között. A háztartási alkalmazottakról szóló helyzetjelentés „A cseléd és a gazda közötti viszonyt szabályozó 1876-iki XIII. törvénycikkelyből” bőségesen idézett szemelvényekkel (*Egy polgár vallomása* I, 68–70) szinte kísértetiesen hasonlít az Illyés adta pusztai képhez, s nemcsak azért, mert Illyés is cselédtörvényt idéz, igaz, hogy az 1907. évit (*Puszták népe*⁹, 100). A rákérdező stílusformában való, statisztikailag is kimutatható kedvezelés mind Márai, mind Illyés könyvére jellemző. Egyszóval, a tetőpontra érkezett Márai nem holmi urbánus közönyt, hanem egy társadalmilag nagyon is konkrétan meghatározott álláspontot képvisel. Tetőre értünk eközben képzeletbeli sétánk során magunk is. A Csermelyből az erdei úton bandukolva egy jó félórácska alatt kényelmesen a Bankóig jutottunk. Emlékezetemben a zöldvendéglő léckerítése villan elő elsőnek, utána az „új” szálloda, mely már megvolt Márai őrzárata idején. Gyönyörű szál fenyőkkel megtűzdelt sűrű lomberdő vesz körül; neki köszönhetem életem tavaszának legvarázslatosabb ezerszínű őszeit... S mint annak idején Márai, a kápolmánál, távolabbi portyázásaink örök első stációjánál és támaszpontjánál mi is megpillantjuk odalenn a mélyben a várost. Innen most majd lefelé visz az út: kelet felé, hazafelé. De miért is nem idéztük tovább *A kassai polgárok nyitányát*? „*Mindig nyugatra menj. És ne feledd soha, hogy keletről jöttél.*” A szimbólumok éppúgy sántítanak, mint a hasonlatok. Beszédes Róbert nyugatra vándorolt, Ady Barla diákja egy dacos nyugatos vállalkozással — s ki hinné el, hogy gyávaságból — maradt, rótt, szántott, álmodott, méghozzá egy kis szláv leánnyal. De a keletre emlékező Beszédes Róbertekben a Barla diákok lelke él.

Most már csakugyan lefelé haladunk, a Kálvária felé, balfelől vöröslik a magnéziumbánya, akkor még nem annyira üzem, mint színfolt a terepen. Kopár a domb, ahol leereszkedünk, az úttól nem messze egy kis csárda csalogatott zsendicére annak idején, jobbra tőlünk a kis szlovák falu, Mislóka. Márai itt eltűnődött azon, hogy arrébb, a Rozália temetőben, a régiek között elkeverednek már a háború után ideköltözött cseh családok halottai.

Az első világháború utáni államfordulat be nem gyógyuló sebe maradt Márainak, a *Féltékenyek* mitikus arányú idegenkomplexusa, a *Kassai őrzárata* utalásai ékesszólóan tanúskodnak e komplexus lényegéről és motívumairól. Jó is lefelé haladunk, mihamarabb elvegyülni a város színes forgatagában, hol a nemzeti megosztottságot mindig enyhítette, tompította valami kedves, nemtörődöm, cinkos kassaiság. A közhit azt tartja, hogy a dolgok lényegét annál jobban látjuk, minél magasabbról szemléljük — talán így is van, de ennek az az ára, hogy érzéketlenné válunk a részletek iránt, ami a matézis és a természettudomány útvesztőiben olykor egyenesen üdvös is, de emberi dolgokban? A nyugat-európai kultúra magaslatáról széttekingető Márai kitűnően látta Európát, s jólesett elábrándoznia arról az emberfajtaról, amely majd „*első-sorban európai lesz, s csak azután dán vagy lengyel*” (*Egy polgár vallomása*, II. 64). Vagy, természetesen, magyar. De az európaiság csúcsára szökkent magyar áthullott valamilyen szítán, kihagyott egy akadályt, megkerülve a kevésbé előkelőnek érzett szomszédságot: a csillagokra néző humanista mégiscsak valaminő finitizmus gödrébe lépett. Volt egy időszak, amikor Garren Gábor „*már nem is akart igazságos lenni*” (*Féltékenyek* II. 62). Úgy érezte, hogy az idegenek, akik a Várost birtokukba vették, „*szemtelen, otromba rendtelenséget hoztak magukkal*”, olyan tájakról érkeztek, ahol talán nem is volt hangjegynyomda, „*vallásuk mesterséges, nevelésesen újkeletű*”, szentjük „*neveléses és idomtalan*”, a város jeles napjain vagy ünnepélyein a fekete ruhához (sine nobilitate!) sárga fűzőcipőt húznak (*Féltékenyek* II., passim), s a *Kassai őrzáratban* leplezetlenül: „*A csehek tudtak futószalagon gyártani valamit, ami*

nem volt mélykultúra, de tagadhatatlanul civilizáció. Dómot nem építettek“ (53). Ma is berzenkedve olvasom: hát ennyi és így látszott Európa csúcsáról a Szent Vitusszékesegyházból, Kutná Horából, Comeniusból, a barokk zenéből, ekkora elvakultsággal párosulhat saját kárára, ha még oly tiszteletre méltó és jogos is, a nemzeti fájdalom?

A Garren-fivérek főntről azt látták, hogy „a város elmozdult“, valami finom földrendést észleltek, s ez időben csakugyan egybeesett az államfordulattal, de legyünk igazságosak: Márai, nyugtalan és érzékeny szeizmográf, többet és mélyebbről jelez. Mint annyszor, az igazmondás szigorú művészi igénye túlharosítja a bocsánatos tévhiteteket. Mit jelez? Az életforma pusztulását, polgári halálhangulatot. S ez nem írható az idegenek számlájára: a világ, melyet Márai sirat, önmagában hordja végzetét, s a *Féltékenyek* szerzője, heves és szándékolt elfogultsága ellenére is eljut a felismerésig: „Az idegenek már csak végrehajtottak valamit.“ (*Féltékenyek*, II. 82) Olyanok, mint a felnöttek, akik voltaképpen az igazi, az édes, az egyetlen, gyermeki lelkekben élő hazát foglalták el. „Néha már azt hiszem, minden felnőtt idegen“ — mondja Ábel, a varázsló (uo., 147). Szójátékra csábító szavak: a múltat sirató, a jelontól menekülő, abban helyét nem találó Márai az *elidegenedés* jellegzetes tüneteit mutatja. „Valami történik velem és a világgal“ — tűnődik tanácstalanul. „Még a napoleoni időkben is úgy érezhette a köznögsbergi vagy a nápolyi polgár, hogy sorsa alakulásáért ő felelős...“ [*Kassai örjárat*, 67] A leáldozóban levő polgári társadalmat mindenfelől kollektivistá eszmék és törekvések veszélyeztették, melyek Márai számára első ízben a fasizmusban öltöttek testet. Napnyugaton, a francia példán lemérte a régi szép világ törekenységét, „A francia polgár megtudta, hogy biztonság nincsen az életben, sem az egyének, sem kapzsi osztályok és botjúlúen önző nemzetek részére: csak áldozat van és küzdelem, állandó munka és jóhiszemű védekezés, nagylelkűség és erő.“ [*Kassai örjárat*, 78] Ezeket a szavakat egyaránt diktálhatta a polgári társadalom féltése, vagy a kívülálló, sőt ellenség káröröme. Máraié az előbbi attitűd, de nyugtalanul érzi, hogy a fasizmus nyers és vad erejével valami más erőt kell szembezegezni, ha biztonságot akarunk. Helyben vagyunk, a probléma ismerős. Nemcsak a mi nemzedékünknek. Milyen messze van már a múlt század a miénktől, Márai Sándor Eötvös Józseftől, s mégis ugyanazzal a dilemmával kerülnek szembe. Szabadságot, egyenlőséget óhajt a polgár: de a kettő egymást falja fel. (Talán ezért is kap a *Féltékenyek*ben fokozott hangsúlyt a harmadik jelszó: a testvériség, a szeretet.) Ám a diagnózis, mely a polgári társadalom korhadtságát felfedi, egyben vád is, s nemcsak elméletben az. A fasizmus szörnnyét — történelmi közhely — a demokrácia táplálta fel. Nem volt hát elég ragaszkodni a múlthoz; végzetes volt Garren Gábornak, az Aiolos-cég tulajdonosának, az a nagyúri kedvtelése, hogy nem a jövőnek, hanem a múltnak dolgozott. S a nemzeti sérelem nagy vulkánkitörése után, halkabban és értőbben, megszővegeződik a mélyebb tanulság is: „Talán az, amit a város nem adott oda — talán az volt a kórkép.“ (*Féltékenyek*, II. 208)

Mi, régi kassaiak természetesen szomorokásan ereszkedünk le a „hustyák“ girbegurba utcáiba — azaz csak ereszkednénk, mert hiszen ezt a képzeletbeli utunkat a rohamosan fejlődő valóság már eltorlaszolta. Majdnem szó szerint elmondható, hogy errefelé kő kövön nem maradt, de pontosabb ezt úgy megfogalmazni, hogy a régi kövekre sok új kő telepedett. A „terasz“, a gigantikus új lakótelep a régi gyakorlótér helyén mint fellelővár magasodik a történelmi centrum fölé, a dóm szürkén és szerényen gúnynyaszt a völgyben, ápolatlan házsorok, süppedt kövezetű utcák középette. Eljött, aminek el kellett jönnie, így van ez többé-kevésbé mindenütt, de mi, kik fiai vagyunk, mondhatjuk-e hányavetien: meghalt a Város, éljen a Város? A régiség humanista tisztelete világszerte kiveszőben van, s ahol időnként kissé felparázslík, inkább kevesek hóbortja, mint tömegek igénye; a nemzetek hovatovább értetlenül és tiszteletlenül állnak szemben nemcsak egymás múltjával, a sajátjukkal is.

Az új világ a technika világa, s aki a nagy szocialista kísérlettel egyidejűleg cseppen a műszaki fejlődés korszakába, nehezen tudja szétválogatni, mi tartozik szükségképpen az egyikhez, s mi a másikhoz. Egy gyors bepillantás a Rákóczi út sétányaira, s mielőtt eltűnök a Posta utcában, egy szívből jövő halás üzenetet küldök egykori iskolámba, néhai Kiss János tanár úrnak és a többieknek, nem a jó tanulóét, hanem a kisdíákét, aki súlyos időkben majdnem otthon érezhette ott magát; azután átselem szülőutcámat, a Mészáros utcát, s kifordulok az egykori bakakorzóra, a Fő utca „ke-

vésbé előkelő" oldalára. A korszellem persze, mint annyi mindent, ezt a különbséget is elmosta, ezért ugyan nem kár. Legfeljebb a Megay-cukrászdát keresem ma is a Miki egér formájú süteményekkel, de a háború után nemcsak a cégtáblák változtak meg, jobbára a boltok is.

Ezt a korszakot Márai persze már csak emlékeiben élhette Kassán, hiszen utóbb Közép-Európától is búcsút vett. Mélyreható szemléleti és irodalomtörténeti okai vannak nyilván, hogy éppen ő tért ki az új körülményekkel való találkozás elől; a legjelentősebb magyar írók közül, ilyen vagy olyan okból, nem sokan szánták rá magukat, a felsorolás majdnem mindig ugyanazzal a két névvel kezdődik vagy azokra szorítkozik: Márai, Zilahy. A faszizmus összeomlott, a romjain berendezkedő új világban azonban a szabadság hagyományosan polgári felfogása továbbra is kérdéses maradt. Márai a *Kassai őrjáratban* frappánsan írja körül ezt a kör négyesgöcsítéséhez hasonló polgári szabadságigényt: „Egy morzsával több belőle... s már torlaszok emelkednek az utcán, egy lélekzetrevalóban kevesebb, s már börtön a világ.” (88) Az eötvösi dilemma megrázóan folytatódik. Háborús naplójában Márai a csömör és iszonyat óráiban azonban és mégis aggodalmasan tekint a szabadság bekövetkezendő pillanata elé, s jó előre Macaulayt idézi receptül: „Az újonszerzett szabadság baja ellen csak egy gyógyszer van, s e gyógyszer: a szabadság.” (*Napló 1943—1945*, 293) A szorongatott szabadság, oltalmat keresve, újra meg újra körülnéz, hogy erőt állítson maga mellé: bízik ebben az erőben, de egyszersmind tart is tőle. A polgári humanista irtózatát *mindenféle* erőtől [mely, ha nem is erőszak, de erőszak csírája] gyakran félremagyarázzák, antifasiszta és humanista szölamait egy kalap alá veszik. A születőben levő szocializmus számos torzulása persze sok mindent megmagyaráz ebből a bizalmatlanságból, külső formai egyezések rettenetes analógiákat sugalltak mindenkinek, aki bármily okból, származása, neveltetése, vérmérséklete okán nem tudott lélekleben azonosulni a születő új világgal. De Márai, aki — mondtuk — korántsem volt apolitikus író, kora fiatalságától kezdve igyekezett becsületesen szembenézni a dilemmával, s még 1947-ben is, a második *Naplóban*, mely már emigrációban jelent meg, Croco liberalizmusa kapcsán maga is azt látszik vallani, hogy „a szabadság és a liberalizmus csak a szocializmus ellenőrzése mellett lehet emberszabású” (*Napló 1945—1957*, 93). Nem kellene-e hát teljes felelősséggel leszögezni, hogy a demokrácia és a szocializmus gyakorlata között lehetnek végzetes konfliktusok, de a demokrácia eszméje és a szocializmus eszméje között bármínemű konfliktus csak félreértés? Ki hogyan határoz történelmi fordulópontokon saját egyéni sorsáról, az sok mindentől függ. Az irodalomtörténet kétségkívül keresni fogja az okát, hogy miért éppen Márai ment el, de bizonyosra veszem, hogy távozása motívumait elemezve a törvényszerűek mellett sok esetlegeset is talál. Majdnem éppúgy olmehetett volna más is; majdnem éppúgy maradhatott volna ő is.

Most végre beértem a város szívébe. Előttem a dóm, Szent Erzsébet székesegyháza, melyhez az északi kapu felől közelíték, de mielőtt elindulok hazafelé, továbbmegyek még néhány lépéssel, csak annyival, hogy megbizonyosodhassam: a Mihály-kápolna kapuja felett a mérleg, a három nyelvöltögető ördögfióka ádáz acsarkodása ellenére, továbbra is az angyal javára billen. De csak a püspöki palotáig lépegetek, jobbfelől hagyva a házat, ahová így déltájban [tizenkettő és egy között] szoktam volt feljárni a felejtethetetlen kanonok úrhoz. Ő adta kezembe a *Puszták népét*, Arisztotelesz *Nikomachosi Etikáját*, Julien Benda könyvét és még sok mindent, ami máig érvényes bennem. S azután ő is elment.

Elhaladok a sírbolt felett, itt a Rákóczi-emlékmű a dóm oldalában. Siste viator, de a vándor egyre ritkábban talál időt és nyugalmat a megállásra. Nem is megyek be a Malom utcába, hová pedig poétikus emlékek csalogatnának, elsietek az Orbán-torony mellett, el, a régi áhftattal, a városi könyvtár és Jaschko bácsi könyvesboltja mellett, be a Lőcsei-háznál a Kálvin térre, ahol egy emlékezetes cipésműhely előtt tisztelgek gondolatban. A Miklós-börtönnél járok már, majdnem egészen hazaértem.

Márai tehát elment. Milyen különös: éppen ő, akinek műveiben olyan gyakran visszatér az álomszerű érzés, hogy ami a határon túl van, csak játék, minden, ami igazándi és véresen komoly, idehaza történik. Az *Egy polgár vallomásai* világjárója úgy tér meg az itthoni „kis világ”-ba, mint aki végre valahára elkezdti „a magánélet dialógusát a végzettel” (II., 276—7). S egy emigrációs naplójegyzetében (az előbbi

gondolatnak mintegy kései és öntudatlan visszfényeként] a tibeti varázsigén elmélkedik: om mani padme hum, te a lótuszvirágban, könyörülj rajtunk. „A visszatérés a testbe, amelynek karmája, sorsa van, nem jó: de a buddhisták azt hiszik, csak kevés léleknek van ereje ahhoz, hogy elforduljon a karma hívásától.“ (Napló 1945–1957, 118) Tényeket és körülményeket nem ismervén, csak Márai műveiből olvashatom ki, milyen nehéz lehetett elmennie, János mesterként neki magának is „a város sorsa és lelke nyugalma között választania“ (Kassai polgárok, 54). Mily kogyetlen ismétlődése a Feltékenyek apa-város párhuzamának: valamikor a fordulat táján, ugyancsak naplójának egy bejegyzése szerint, azt álmodja, hogy apja meg akarja ölni, s maga fejt meg: az apa: a haza. De miután az alapvető dilemmát illetéknéppen eldöntötte, szembe került egy másik, nem kevésbé súlyossal: az emigráció lelki terhével, melynek oly megrázó dokumentuma volt 1954-ben a *Halotti beszéd*. Jóval előtte, hogy az emigráció élete valóságává vált, viaskodott már vele mint etikai problémával. A fasizmus végvonaglásának napjaiban tökéletes bizonyossággal érezte: „Itt csak az ítélhet, aki közöttünk élt.“ (Napló 1943–45, 279) Vagy még keményebben: „A communitas megtagadja azokat, akik a veszély órájában nincsenek velünk.“ (Kassai polgárok, 156) Odakünn, amikor az emigráció korábbi nemzedékeivel találkozott, benne is feltámadt az a jólismert keserű érzés, amely már-már viszolygás. „Azok az európai emigránsok, akik néhány évtized előtt vándoroltak be ide [ti. az Egyesült Államokba], az európai eseményeket csak informáltságból ismerik, csak a tudatukban csinálták végig. S ezért mindaz, amit mi az elmúlt évtizedekben, odaát Európában, érzelmileg is megéltünk, az itteniek tudatában csak egyféle iszapos zacc. Mi a véres habos főzetet kanalaztuk...“ (Napló 1945–1957, 178) Ezerkilencszázötvenhatban az emigráció még újabb hulláma kifogástalan udvariassággal és a legőszintébb tisztelettel magával Máraival éreztetett ilyesfélét.

Utam vége felé közeledem, a bástyafal mentén egy „sötétkapun“ át kijutok újra a Malomárok partjára. Nem tudok pontot tenni meditációm után, de hiszen semmi sem fejeztetett be. Mondanivalóm végére nem kívánczik semmiféle tézis vagy megoldás. Ez most a líra perce, itt és most a hetvenedik születésnap alkalmával csak egyetlen szónak van teljes polgárjoga: hogy milyen kár. Milyen szomorú veszteség, hogy egy Márai Sándor negyedszázadon át távol él hazájától, távol a Várostól, mely életének és művészetének gyökere-virága, alfája — és omegája. Milyen kár, hogy elment vagy el kellett mennie, nemcsak a tengeren túlra, hanem már előbb, innen is, e kisebb közösségből, melynek hangadóí egy nehéz félszázad viszontagságai között a vox humanát keresik, a nyelvet, amely Máraié is. Igen, milyen kár; s milyen kár volna és szomorú volna, ha egy ekkora súlyú magyar író ezen az évfordulón nem kapná meg tőlünk az egyaránt köteles és szívből jövő tiszteletet. Majdnem a „jövátéhetetlen“ szó is tollamra akadt, de megálljunk. Hiszen irodalomtörténészek volnánk, s ezen a területen bizonyos értelemben minden jövátéhető. Még talán fiatal is az idő, hiszen Márainak csak a formái epikusak, alkata jellegzetesen lírikus, s erre hatványozottan vonatkozik, amit ő maga János mester művéről mondatott: „A munkán, melyet egy ember alkot, pecsét és titok van, amíg el nem készül.“ (Kassai polgárok, 58) Hazaértem, a régi házhoz, amely viszont az én életemnek legmélyebb tartalma, s majdnem egyedüli valósága. A kapu ismerős rézkilincsebe fogódzva köszöntöm, Kassa szülőtte Kassa neves szülőttjét, a hetvenéves Márai Sándort.

1970. február 6-án.

Márai Sándor a háború után emigrált nyugatra — Budapestről. Korán kivált a szlovákiai magyar irodalmi életből, írói alkatánál fogva talán soha nem is érezte át ennek a kicsi irodalomnak a sorskérdéseit. Keveset, jóformán semmit sem tudunk arról, hogy élete és munkássága az emigrációban hogyan alakult. De műve számunkra — nem vagyunk olyan gazdagok, hogy megtagadhatnánk — hagyomány. Másságát ismerjük, értékeit becsüljük és számon tartjuk. Az író hetvenedik születésnapján úgy emlékezünk rá, hogy valamikor a szlovákiai magyar irodalomba tartozott, s hátrahagyott értékei köteleznek bennünket, hogy ne feledjük el őt.

Szerkesztőség